

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וארבעה, התשע"ב

ירושלים התשע"ב

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וארבעה, התשע"ב

תוכן העניינים

	לשון המקרא, לשון המגילות ותולדות הלשון	
13	מנחם קיסטר למילון המקראי: הנה והנה	
25	יהושע בלאו ברירת הגאים ובחירת הגאים לעומת מעתק הגאים	
	אלכסנדר רופא לא על הלשון לבדה: תיארוך פרשיות שבמקרא לפי	
35	השיטה הפילולוגית-היסטורית	
	שמחה קוגוט הצירוף המקראי "מי יתן (ו)": עיונים סמנטיים	
49	ותחביריים בהתפתחות שימוש כביטוי משאלה	
	אלישע קימרון בידול תנועות אחוריות ומשקל קטל במגילות מדבר	
69	יהודה	
	אורה (רודריג)	
79	שורצולד הרהורים על קוטביות בעברית	
	תעודות היצוניות, לשון חכמים וארמית	
	שמואל פסברג כלום משתקף המעתק $\bar{e} < \bar{i}$ סופית בפפירוס נחל	
95	צאלים 13?	
109	משה אזור "לפיכך" בלשון חז"ל	
125	משה בר-אשר אהל ואהל בלשון המשנה	
	יהודית הנשקה הניקוד בכתב יד קיימברידג' של המשנה: בין אשכנז	
143	לאיטליה	
	מרדכי מישור השתקפויות של נוסח אחר בכתב יד ארפורט של	
165	התוספתא	
195	שלמה נאה שלוש הערות לנוסח הירושלמי ולפירושו	
217	יוחנן ברזיאר מילת היחס "הימנו" והענף הבבלי של לשון חז"ל	
	אליצור א'	
	בר-אשר סיגל על שימושים לא אנפוריים של הכינויים הרומזים	
229	בארמית הבבליית	

מסורה ולשון ימי הביניים

269	להתהוות סימני התנועות בניקוד הבבלי	אהרן דותן
	הכינויים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה": מבעלי	יוסף עופר
279	המסורה עד מנחת שי	
	עברית וערבית כלשוונות שיר בחברה הערבית-יהודית	יוסף יהלום
305	בימי הביניים: רבי יהודה אלחריזי בין מזרח למערב	

לשון התפילה ומסורות לשון

	מָה חֵינּוּ מָה חֲסֵדָנוּ: על שורשיה של קריאה אשכנזית	חיים א' כהן
325	בתפילה	
	מכתבי היד לדפוסים: התפתחויות מסורות הניקוד בדפוסי	מיכאל ריזיק
	הסידור האיטלקי בסוף המאה ה־טו ובמחצית הראשונה	
333	של המאה ה־טז	
359	ענייני לשון ומסורות לשון בספר התשבי לאליהו בחור	שמעון שרביט

עברית חדשה

	חיבור לא נודע של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר	ראובן מירקין
387	ספרים) משנת 1883	
395	מנדלי מוכר ספרים כמחיה העברית הספרותית	אילן אלדר
	תהליכי לשון בתחום שם הפעולה: צוהר להתגבשות	יעל רשף
417	העברית החדשה	

מָה חַיִּינוּ מָה חֶסְדָּנוּ: על שורשיה של קריאה אשכנזית בתפילה

בתפילת "ריבון כל העולמים", הנאמרת בכל יום לאחר סדר ברכות השחר, נמצא:

רבון כל העולמים ואדוני האדונים, לא על צדקותינו או מפילים תחנונינו
לפניך כי אם על רחמיך הרבים. מה אנו מה חיינו מה חסדנו מה צדקותינו מה
ישועתנו מה כוחנו מה גבורתנו וכו'.¹

תפילה זו יסודה לפחות בראשית ימי האמוראים, ועיקרה הווידוי הנאמר ביום
הכיפורים. בתלמוד הבבלי, יומא פז ע"ב, היא נקראת בקיצור "ריבון העולמים",
והיא נוסח הווידוי לשיטת רבי יוחנן. היא אף נזכרת שם בלשון הקצרה "מה אנו מה
חיינו",² ולשיטת שמואל היא תפילת נעילה ותו לא.³ מנהג כל ישראל, כידוע,
הוא כשיטה האחרת, המורכבת, הנזכרת ביומא שם, שהיא השיטה שהתלמוד
משבחה, ולפיה תפילת נעילה כוללת שבע ברכות כשאר תפילות היום, וחותמת
בתפילה זו.

כללו של דבר, נוסחה זו, "מה אנו מה חיינו", נאמרת כיום הן בתפילת השחר
שבכל יום ויום הן בתפילת הנעילה של יום הכיפורים.⁴

אשכנזים קוראים על פי הניקוד המקובל בסידוריהם ובמחזוריהם: מָה חַיִּינוּ מָה
חֶסְדָּנוּ. ניקוד זה וקריאה זו הם לכאורה לא על פי הדקדוק המקובל, "דקדוק בית
הספר", המעמיד, כידוע, את כללי ניקוד מה ככללי ניקוד ה' הידיעה, וממילא אינו
תובע סגול לפני חי"ת פתוחה כי אם פתח.⁵

* מאמר זה מיוסד על הרצאה שנישאה באוניברסיטת חיפה בכינוס הבין-לאומי "מסורות הלשון
ומסורות היהודים", ג', בניסן תשע"ב (26 במרס 2012).

1. חילופי נוסחאות קלים אינם מענייניו כאן.
2. כך בדפוס הבבלי שלפנינו. בכ"י מינכן 6 (ועל פיו במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה
ללשון העברית) "מה אנו" בלבד; וראה דקדוקי סופרים ליומא קנה ע"ב והערה ל' שם.
3. לדיון בתפילה זו ובתבניתה ראה A. I. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 61–64.
4. במנהג האשכנזים אף בקטע "אלהינו ואלהי אבותינו" שבחזרת הש"ץ בכל תפילות יום
הכיפורים לפני הווידוי "על חטא". בקצת קהילות אין הש"ץ אומר בקול.
5. אני מתעלם כאן מן הניקוד התקני החדש של מה, כפי שקבעתו האקדמיה בשנת תשנ"ז. ראה
החלטות האקדמיה בדקדוק, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ז, עמ' 52, סעיף 2.5.3; וראה עוד

מסתבר שיסודו של ניקוד זה בסידורו של רבי שבתי סופר (רש"ס) מפשמישל, בן המאה השבע-עשרה, ממדקדקי התפילה החשובים שעמדו לסידור האשכנזי.⁶ בעניין הנדון כאן ניקד רש"ס מָה אנו מָה חיינו מָה חסדנו, וכתב:

מלת מה כשהיא בנגון טעם הוא בקמ"ץ, ובמקף בפת"ח. וכשבאה לפני אל"ף היא לעולם בקמ"ץ, ולפני החי"ת והעי"ן היא בסגול"ל זולתי מעטים שנשתנה על פי המסרה ומבואר באריכות במכלול דף ס"ח ע"ג.⁷

על עניין זה הקדים וכתב בהקדמה הכללית לסידורו, פרק ד, סעיף ג, שם הזכיר את כללי ניקוד מה ברגיל ולפני גרוניות:

וכן כל מילת מה שתהיה בפתח, לעולם היא במקף ודגש אחריה, אלא אם הוא לפני אהח"ע שאין מקבלות דגש, ויש אז שנוי בנקוד מלת מה שלפעמים היא בקמ"ץ ולפעמים היא בפת"ח ולפעמים היא בסגול"ל, וכל זה יתבאר במלה מה אנו מה חיינו.⁸

מדברים אלו עולה שדין מה לפני חי"ת ועי"ן, כעולה מניקוד המקרא הטברני המסור לנו, עיקרו בסגול"ל זולתי מעטים שנשתנה על פי המסורה,⁹ והן הכלל הן הפרט היוצא מן הכלל אינם מותנים בניקוד החי"ת והעי"ן עצמן. וכך אכן הוא במכלול לרד"ק שציין רש"ס אליו ושעליו נסמך:⁹

ומה בקמ"ץ, ובמקף בפתח, כמו מֶה־פּרצת עליך (בראשית לח 26), מֶה־בצע (שם לו 29), מֶה־כּרִי (משלי ל 2). והוא בסגול"ל על פי המסרת בעשרים וארבעה מקומות,¹⁰ ועל החי"ת ועל העי"ן בסגול"ל זולתי שבעה מקומות –

הדין בעניין זה ובעניין כללי ניקודה של ה' הידיעה בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מד-מו (תשס"א), עמ' 32-40.

6. ראה עליו רייף, רש"ס; כהן, דקדוקי, עמ' 258-259.

7. סידור רש"ס, ב, עמ' 27. כן חזר וניקד כך בתפילת נעילה (סידור רש"ס, ג, עמ' 719), ובביאורים שם הפנה למה שכתב בתפילת שחרית.

8. סידור רש"ס, א, עמ' 33; ברלינר, הקדמה הכללית, עמ' 41.

9. מהדורת ריטנברג, ליק תרכ"ד, קצג ע"א. הוספו כאן מראי מקומות מדויקים וקצת ניקוד וסימני פיסוק.

10. למניית עשרים וארבעה המקומות שבהם מָה בסגול"ל ראה מסורה קטנה בדפוס ונציה רפ"ד (ובדפוסים מקראות גדולות הנפוצים) לשמות לב 1 ומסורה גדולה שם, וראה בעין המסורה במקראות גדולות הכתור שם. ואין המנייה הזאת מבחינה בין המקרים שבהם מה לפני גרונית ובין המקרים שבהם מה לפני עיצור שאינו גרוני; "מָה קול" (שמואל א ד 6), למשל, נמנה יחד עם "מָה היה" (שמות לב 1, 23), אלא שבסופה של הערת המסורה הגדולה נמסר: "וכל דסמיך לעי"ן ולחי"ת דכותהון בר מן ה': עמדי, חזוהאל, ואמרתם, חשחן, עבדת". חמישה אלו הם חמשת המקרים המתפרטים כאן במכלול שבהם מה בקמ"ץ לפני חי"ת ועי"ן.

חמשה קמציין ושנים פתחין, מָה עמדי (בראשית לא 32), כי מָה עבדך (מלכים ב ח 13¹¹), ואמרתם על מָה (מלאכי ב 14), וּמָה חֶשֶׁחַן (עזרא ו 9). וַיֹּאמֶר לִי מָה עֲבַדְתָּ (דניאל ד 32). ושנים פתוחים: מָה¹² חֶטְאֵתִי (בראשית לא 36¹³), מָה חֶפְצוֹ (איוב¹⁴ כא 21).

אכן מניית המסורה הזאת,¹⁵ המונה חמישה מקרים של מה קמוצה לפני חיי"ת ועיי"ן, היא מנייה טכנית, וכדרכה של המסורה. לענייננו לא נביא בחשבון את "ואמרתם על מה, על כי ה' העיד וגו'" שבמלאכי ב 14, שבו מה אינה אנקליטית אלא עומדת לעצמה, וכן כמובן לא נביא לעניין הכלל את שני מקרי מה הקמוצה – וּמָה חֶשֶׁחַן, מָה עֲבַדְתָּ – שבארמית שבמקרא, בעזרא ובדניאל. אלא שלא מניית היוצאים מן הכלל היא ענייננו, אלא הכלל – הכלל האומר שמה לפני חיי"ת ועיי"ן היא בסגול, ובלא התניה התולה את הסגול בתנועת החיי"ת והעיי"ן.

זה הממצא במקרא:

מה (או ומה) לפני חיי"ת נקריית במקרא 11 פעמים בלבד.¹⁶ רובם, 9 מהם, מָה בסגול, וזה מיונם לפי תנועת החיי"ת:

לפני חיי"ת קמוצה – 5 פעמים: מָה-עֲשִׂיתָ לָנוּ וּמָה-חֶטְאֵתִי לָךְ (בראשית כ 9); מָה חֶטְאֵתִי כִּי אֶתָּה נָתַן אֶת עֲבָדְךָ בְּיַד אַחָב לְהַמִּיתֵנִי (מלכים א יח 9); מָה חֶטְאֵתִי לָךְ וְלַעֲבָדֶיךָ וְלָעַם הַזֶּה (ירמיהו לו 18); אֲדַעַה מָה-חִדַּל אָנִי (תהלים לט 5); זָכַר אָנִי מָה-חָלַד (תהלים פט 48).

לפני חיי"ת בחטף-קמץ – פעם אחת: מָה חָרִי הָאֵף הַגָּדוֹל הַזֶּה (דברים כט 23). לפני חיי"ת פתוחה – פעמיים: מָה עֲשִׂיתִי מָה-עֲוִנִי וּמָה-חֶטְאֵתִי (שמואל א כ 1); וּמָה עֲוִנְנוּ וּמָה חֶטְאֵתָנוּ (ירמיהו טז 10).

לפני חיי"ת צוריה – פעם אחת: וּמָה חֶלֶק¹⁷ אֱלֹהֵי מַמְעַל (איוב לא 2). רק פעמיים מָה לפני חיי"ת בפתח ולא בסגול, וכפי שצייין רד"ק: מָה-פֶּשְׁעֵי מָה

11. השווה מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8).

12. כצ"ל. במהדורת ריטנברג: ומה.

13. השווה וּמָה חֶטְאֵתָנוּ (ירמיהו טז 10).

14. במהדורת ריטנברג צוין בטעות לדניאל.

15. ראה הערת המסורה הקטנה בכתר ארם צובה ובכ"י לנינגרד למלכים ב ח 13. וראה גם כ"ד גינבורג, המסורה, לונדון תר"ם-תרס"ה, מ, 106.

16. ועוד פעם אחת בארמית שבמקרא, והיא כאמור אינה מן העניין.

17. בדפוסי תנ"ך מצויים יש כאן פסק: וּמָה | חֶלֶק. וראה יתרון לאדם הכהן בתוך י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, וילנה תקל"ו, עמ' 55, המציע שהסגול כאן "לא בא כדינו בפתח [...] לסיבת הפסיק שביניהן". ירדי פרופ' יוסף עופר העירני, שקו מאונך זה ראוי להבינו לא כפסק כי אם כחלק מן הטעם מהפך לגרמיה, ומכל מקום הוא אינו בכתר ארם צובה, שבו הטעם במילה ומה הוא מהפך, כלומר טעם מחבר ולא מפסיק. אכן בכ"י לנינגרד הטעם הוא מהפך לגרמיה, וכאמור, כך גם בדפוסים המצויים.

חֲטָאֵי כִּי דְלָקַתְּ אֶחָרִי (בראשית לא 36); כִּי מֵה־חֶפְצוֹ בְּבֵיתוֹ אֶחָרִיו (איוב כא 21) – באחת החי"ת פתוחה ובאחת החי"ת סגולה.

כללו של דבר: כל מה שלפני חי"ת קמוצה היא מָה, אך יש מָה גם לפני חי"ת שאיננה קמוצה, ובמספר העולה על מָה בפתח לפני חי"ת לא קמוצה. מכאן אפשר להגיע אל הקביעה שכל מה לפני חי"ת במקרא היא מָה, תוך הוצאת שניים בלבד מן הכלל.

מה (או ומה) לפני עי"ן נקריה במקרא 41 פעמים,¹⁸ כולן בסגול, חוץ משלוש: מָה עמדי (בראשית לא 32), כִּי מָה עֲבָדְךָ (מלכים ב ח 13¹⁹), ואמרתם על מָה (מלאכי ב, יד²⁰), שציין רד"ק ושזינו במסורה. ברוב המקרים האלה שבהם מה עומדת לפני עי"ן העי"ן קמוצה, דרך מקרה; וגם כאן, כל מה שלפני עי"ן קמוצה היא בסגול: מָה עֲשִׂית (בראשית ד 10), ועוד. אך יש מָה גם לפני עי"ן לא קמוצה, והם ארבעה: מָה עֲכָרְתָּנוּ (יהושע ז 25); וּמָה עֲזוּ מֵאָרִי (שופטים יד 18); מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8); וּמָה עֲזַנְנוּ וּמָה חֲטָאָנוּ (ירמיהו טז 10).

ברור אפוא, מדוע מבחינת כותבי הדקדוק האחרונים נוח היה לומר שמה לפני עי"ן קמוצה היא בסגול, מָה. זה המצב ברובו במקרא, וזה עולה יפה עם דין ה' הידיעה שלפני עי"ן קמוצה. נוח אפוא להעמיד כלל כזה. אשר לחי"ת, התמונה המספרית שונה, ההיקריות מעטות, ואולם עדיין יש מקום להבין מדוע נקבע שמה תהיה בסגול לפני חי"ת קמוצה ובחטף-קמץ, שהרי כך הוא בכל המקרים האלה במקרא בלא יוצא מן הכלל. אלא שכלל המקרים האלה אינו מרובה: "כלל" זה מתבטא בשש הופעות בלבד – וכנגדן יש שלוש הופעות של מָה לפני חי"ת בשאר תנועות: שתיים לפני חי"ת פתוחה ואחת לפני חי"ת סגולה. שני מקרי מָה בפתח לפני חי"ת שאינה קמוצה – מָה חֲטָאֵי (בראשית לא 36), מָה חֶפְצוֹ (איוב כא 21) – הועילו שלא לקבוע את מָה בסגול בדקדוק בית הספר אלא לפני חי"ת קמוצה ובחטף-קמץ, וממילא כניקוד ה' הידיעה. קביעה זו מובנת כשהיא באה לא לשם תיאור מציאות בלבד אלא לשם העמדת כלל מוצק ללומד דקדוק, כלל המנחה אותו באשר לדקדוק הלשון בכללו.

מכל מקום, מדקדק כרד"ק לא הלך בדרך זו. הוא תיאר את המצוי ולא דווקא לשם לימוד כללים ושינונם והשלכתם על דקדוק הלשון בכללה. המציאות במקרא היא שמה לפני עי"ן וחי"ת היא כרגיל בסגול, ומציאות זו היא שהכתיבה לרש"ס את ניקודו. רש"ס ושאר מדקדקי הסידור האשכנזי שמן המאה השבע-עשרה ואילך העמידו, רובם ככולם, את ניקוד התפילה, ואף קטעי משנה שבסידור התפילה,²¹ על

18. לא הובא "מה עבדת" שבארמית (דניאל ד 32); והשווה הערה 16 לעיל.

19. והשווה מָה עֲבָדְךָ (שמואל ב ט 8) הנזכר להלן.

20. וההמשך: עַל כִּי ה' הֵעִיד בֵּינְךָ וּבֵין אֶשֶׁת נְעוּרֶיךָ. כאמור לעיל, כאן עומדת מה לעצמה, ואינה אנקליטית.

21. ראה כהן, דקדוקי; כהן, ברייתא.

אדני דקדוק המקרא, וכשהגיע רש"ס לנקד מקום זה הלך לשיטתו וניקד מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ, כמתבקש מן המציאות שבמקרא וכפי שלמד ממכלול לרד"ק. אלא שבניקודו זה שעל דרך המקרא יצא רש"ס לדון בדבר החדש. סידורי אשכנז קדומים ועד זמנו של רש"ס ואף לאחר זמנו, עוד בסוף המאה השבע-עשרה, אינם מכירים ניקוד זה בסגול, והניקוד השולט בהם הוא בפתח: מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ. כך הוא למשל בסידור פראג רע"ט,²² במחזור אוגסבורג רצ"ו, במחזור מעגלי צדק, סביונטה ש"ז (ז ע"א), בסידור קראקא ש"מ (ז ע"ב), בסידור ונציה שנ"ט (ט ע"א), בסידור האנוואה (הנאו) שע"ו, בסידור אמשטרדם תמ"א (ח"א, ו ע"א), בסידור פרנקפורט דמיין תנ"א, במחזור וילהמרשדארף תע"ט (צח ע"ב), ועוד.²³ כיוצא בזה מחזורים קדומים כתבי יד: במחזור וורמייזא בן המאה השלוש-עשרה, בתפילת נעילה (ב, 166a): מָה אנו מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ – זה הניקוד המקורי. יד מאוחרת תיקנה: מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ (הסגול בדיו עבה שאינה ממין הכתיבה המקורית).²⁴ וכן במחזור נירנברג בן המאה הארבע-עשרה (469ב): מָה אנו מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ.

קביעתו של רש"ס נתקבלה על ידי מהדירי הסידור האשכנזים, בעלי הדקדוק המובהקים, שבאו אחריו. כך, מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ, ניקדו רבי עזריאל ובנו רבי אליה מוויילנא בסידורם (סידור ר"ע ור"א, מהדורה ראשונה, ז ע"א), הסידור שהם מעידים עליו שהלכו בו בעיקר בעקבות רבי שבתי סופר, ושהיה סידור משפיע שזכה לשלוש מהדורות.²⁵ כך ניקד זלמן הענא בסידורו בית תפלה (ה ע"א, סד ע"ב), וכך רבי יעקב עמדין בסידורו עמודי שמים (סה ע"א), וכך יצחק סטנוב בסידורו ויעתר יצחק (ה ע"ב, כג ע"א), כך יהודה ליב בן זאב בסידורו תפלה זכה (ו ע"א, קפו ע"ב), המיוסד בעיקרו על ויעתר יצחק של סטנוב, כך וולף היידנהיים בסידורו שפה ברורה (ג ע"ב, קמה ע"א) ובמחזוריו, וכך יצחק זליגמן בער, ממשיך דרכו, בסדר עבודת ישראל (עמ' 44, 436), ומשם ואילך כך בכל סידורי אשכנז עד ימינו ועד בכלל, המדוקדקים יותר והמדוקדקים פחות.

22. סידורים שלא צויין לגביהם להלן מראה מקום אין בהם מספרי עמודים, והכוונה בדרך כלל לתפילת השחר.
23. בסידור ר' הירץ, טיהינגן ש"ך: מָה אנו מָה חֵינּוּ מָה חֶסְדָּנוּ וּמָה צָדִיקֵנוּ וּמָה יִשְׁעֵינוּ וּמָה פִּוְחֵינוּ וּמָה גְבוּרֹתֵינוּ. לצד שיבושי ניקוד מרובים במשפט זה ובסידור בכללו בולטת העובדה, שכל מה כאן בקמץ.
24. תפילת יום הכיפורים נמצאת בכרך ב של מחזור וורמייזא, כרך השונה בשיטת ניקודו משיטת ניקודו של כרך א, בהיותו נאמן כמעט לחלוטין לדרכי הניקוד הטברני בהבחנת קמץ מפתח וצירי מסגול. ראה בית אריה, וורמייזא, עמ' 304; הנ"ל, וורמס, עמ' ט.
25. ולעניינו כך גם במהדורות השנייה (ד ע"א) והשלישית (ד ע"א).

התמָה על ניקוד זה תמָה עליו מצד לימוד הדקדוק שהוקנה לו בבית הספר.²⁶ אם ילך אל דרך המקרא בעניין זה, תסור תמיהתו; אלא שצריך הוא לדעת, שניקוד זה של קטע תפילה על דרך דקדוק המקרא לא מעשה של מסורת קריאה הוא, אלא מעשה של תיקון מדקדק שהפך במרוצת הדורות למסורת קריאה. וכאן יש לציין לדבר מה שאינו מצוי: כל אותם מדקדקים ומהדירי סידורים שנזכרו כאן, נפלו ביניהם בעניינים רבים דברי ניצוח ומחלוקת, ומהם שהשיגו איש על רעהו בלהט ואף בקמה ובקצף גדול. והנה לעניין זה באה בהם הסכמה כוללת: מָה חיינו מָה חסדנו – כניקוד המקרא בלא פקפוק.

וחשוב לומר: מעשה דקדוק זה הוא נחלת האשכנזים לבדם. סידורי תפילה ספרדיים מנקדים כאן בפתח, מָה חיינו מָה חסדנו, גם כיום;²⁷ לכאורה על פי דקדוק בית הספר, אך, כדברינו, לא דקדוק בית הספר הוא המוליך ניקוד זה כי אם מסורת ניקוד שאינה כמצוי במקרא לעניין זה, ושהייתה בשנים קדמוניות משותפת לסידורי אשכנזים וספרדים גם יחד.²⁸

וכאן מקום לומר דבר כולל על מעשיהם של מדקדקי אשכנז בסידור התפילה: מעשים אלו יש לראותם, מבחינת זמנם ורקעם, מעשים של תקנת הלשון והכוונתה בפינה היחידה של לשון שאפשר לדמותה ללשון החיה, המדוברת, שבפינו. הימים הם כמובן ימים שבהם עברית היא לשון תרבות בלבד, בעיקרה לשון קודש, לשון התפילה, הקריאה בתורה ותלמוד תורה. אלא שהתפילה היא האחת המסורה לכול. זו העברית שהכול הוגים אותה בפיהם בכל יום ויום. קריאת התורה אף היא עברית הגויה בפה, אלא שאין בה מקום לעיון ולדיון ולשאלה בדבר הקריאה הנכונה: הניקוד הטברני המסור מוליך את הקריאה בלא פקפוק. מן הצד השני עומד תלמוד

26. בדקדוק בית הספר הושווה, כידוע, דין ניקוד מה לדין ניקוד ה' הידיעה. קל להעמיד זיקה זו באשר לכלל כולו, בהיות מה עומדת בחיבור (במקרא: מוקפת) למילים הפותחות בכל עיצור שאינו גרוני, שכן ברוב המקרים הללו, והם רבים מאוד, מנוקדת מה בפתח ובא דגש בראש המילה המוקפת אליה. זיקה זו קיימת אף באשר לניקודה של מה לפני אל"ף. ואולם באשר לשאר הגרוניות, ובעיקר באשר לחי"ת, אין הזיקה הזאת שלמה, ועם זאת נוח להעמידה לשם העמדת כלל ברור המשמש הלכה למעשה, וכאמור לעיל.

27. בכלל סידורי עדות המזרח שמנקדים כך גם סידור איש מצליח, שהוכנסו בו תיקונים מרובים בעיקר על פי תיקוני מדקדקי הסידור האשכנזי (ראה כהן, קביעות, עמ' 35 הערה 3). עניין זה נותר בו, כאמור, על מכונו ובלא שינוי מן הנהוג בסידורי ספרדים ובפיהם: מָה חיינו מָה חסדנו.

28. להגיית התימנים וניקודם בסידוריהם אין לנו להידרש כלל בסוגיה זו, שהרי אין בהגייתם הבחנה בין פתח לסגול. עם זאת יצוין שבתכלאל עץ חיים ובתכלאל תורת אבות ננקד בתפילת השחר כל מה בפתח ובכלל זה גם מָה אָנו, ואילו בתפילת נעילה בתכלאל עץ חיים ננקד מָה אָנו מָה חיינו מָה חסדנו מָה צִדְקוֹ מָה מְעִשֵׁינוּ: מָה לפני "אנו" ו"צדקינו" דווקא. אין צריך לומר, שאין לניקוד זה שום משמעות למעשה.

תורה, קריאת ספרות חז"ל והספרות הרבנית, אף זו עברית נהגית בפה, אלא שהיא מסורה למיעוט שבמיעוט, לתלמידי החכמים חובשי בית המדרש, שבדורות שאנו מדברים בהם לא רבים הם, ובכל אופן מועטים הם עשרות מונים ממספר חובשי בית המדרש בדורנו. התפילה, כאמור, היא העברית ההגויה מעשה יום ביומו בפי כול – קטן כגדול, תלמידי חכמים כהדיוטות. כאן יש מקום להכוונה ולתקנת הלשון, וכאן מצאו להם מדקדקי אשכנז שעסקו בהגהת סידורים ובההדרתם בקעה להתגדר בה.²⁹ עיסוקם הנרחב של מדקדקי אשכנז בזה הוא שהעמיד את לשון התפילה האשכנזי השגור והוא שעיזב אותו בדמותו המוכרת בימינו, דמות השונה שינוי רב ממה שנתקיים בקריאת האשכנזים בתפילתם עד המאה השש-עשרה.

קיצורים

אלדר, הענא = א' אלדר, ר' זלמן הענא, גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה, מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה: דברי הכינוס המדעי העברי השישה-עשר באירופה, תמוז תשס"א (יולי 2001), ברית עברית עולמית, ירושלים תשס"ד, עמ' 25–43

בית-אריה, וורמיזא = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמיזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27–46, 80–102 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302–347; צוין כאן על פי קובץ זה)

בית-אריה, וורמס = מ' בית אריה, "מחזור וורמס, תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגראפיות והקודיקולוגיות", מחזור וורמיזא, מהדורה פקסימילית, ואדוו וירושלים 1984, מבואות, עמ' ט-כו

בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...]. יסניץ תפ"ה

בן-זאב, תפלה זכה = תפלה זכה, כולל התפלות מכל השנה [...] עפ"י משפט הלשון [...] על ידי יהודה ליב בן זאב, וינה תקע"ו

29. דבר זה בולט יפה בחיבוריו של זלמן הענא, שכשלעצמו היה מדקדק חשוב (וראה אלדר, הענא). חיבור הביכורים שלו בדקדוק הלשון, בנין שלמה, זרוע הערות של אגב לכאורה בדבר תקנת לשון התפילה, הערות שהצמיחו לימים גם את חיבורו שערי תפלה, שהוא בעיקרו ספר השגות על סידור ר"ע ור"א. הערות מסוג זה מצויות אף בחיבורו יסוד הניקוד ובחיבורו הגדול והמשפיע צוהר התיבה. אכן הערות על לשון התפילה ואף על הקריאה בספרות חז"ל נמצאות גם בחיבוריהם של מדקדקי ימי הביניים; השווה הערתו של ר' יוסף קמחי לעניין מקח (ספר זכרון, עמ' 6, וראה ילון, מבוא, עמ' 109; כהן, קביעות, עמ' 46 ואילך), וכן הערתו של ר' אברהם אבן עזרא לעניין "ותערב לפניך" (ראה כהן, ותערב, עמ' 361) – ואולם לא במידה זו שמצאנוה בחיבוריו של הענא.

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל אביב תשי"ז)

ברלינר, הקדמה הכללית = א' ברלינר, הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, פרנקפורט דמיין תרס"ט (ד"צ ירושלים תש"ל)
היידנהיים, שפה ברורה = סידור שפה ברורה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, רדלהיים תק"ף

ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
כהן, ברייתא = ח"א כהן, "ברייתא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדקים האשכנזיים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 185–203

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283

כהן, ותערב = ח"א כהן, "ותערב לפניך": לבירוורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 361–375

כהן, קביעות = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון: חדשים גם ישנים", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54
מקראות גדולות הכתר = מקראות גדולות הכתר, מהדורת מ' כהן, רמת גן תשנ"ב ← סטנוב, סידור ויעתר יצחק = סידור ויעתר יצחק, [מהדורת י' סטנוב], ברלין תקמ"ה
סידור ר"ע ור"א = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי', פרנקפורט דמיין תס"ד (מהדורה שנייה, בשם "דרך שיח השדה", ברלין תע"ג; מהדורה שלישית, וילמרשדארף תע"ח; מהדורת תצלום של המהדורה השלישית עם תוספות ונספחים מידי י' סץ, טורנטו תשס"ז)

סידור רש"ס = י' סץ ואחרים (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב

רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXIV, 5772
2012

Jerusalem

Contents

Biblical and Qumran Hebrew, Historical Development of Hebrew

Menahem Kister	<i>Hawwā, Hōwā: A Contribution to Biblical Lexicography</i>	13
Joshua Blau	Sound Selection and Sound Choice vs. Sound Shift	25
Alexander Rofé	Not by Language Alone: Dating Biblical Pericopes according to the Philological-Historical Method	35
Simcha Kogut	The Biblical Phrase (ו) מִי יִתֵּן: A Semantic-Syntactic Study of Its Optative Use	49
Elisha Qimron	Dissimilation of Back Vowels and the <i>Quttul</i> Pattern in the Dead Sea Scrolls	69
Ora (Rodrigue) Schwarzwald	On Vowel Polarity in Hebrew	79

Epigraphic Documents, Mishnaic Hebrew, Aramaic

Steven E. Fassberg	Did Final $\bar{i} > \bar{e}$ in the Language of Naḥal Şe'elim 13?	95
Moshe Azar	<i>Leḥiḳaḳ</i> in Rabbinic Hebrew	109
Moshe Bar-Asher	ʿ <i>Óhel</i> and ʿ <i>Ahél</i> in Mishnaic Hebrew	125
Yehudit Henshke	The Vocalization Tradition of MS Cambridge of the Mishna: Between Ashkenaz and Italy	143
Mordechay Mishor	Reflections of Ms. Erfurt's <i>Vorlage</i> of the Tosefta	165
Shlomo Naeh	Three Comments on the Text of the Yerushalmi	195
Yochanan Breuer	The Preposition <i>Hemennu</i> and the Babylonian Branch of Mishnaic Hebrew	217
Elitzur A. Bar-Asher Siegal	Non-anaphoric Uses of Demonstrative Pronouns in Babylonian Jewish Aramaic	229

The Masora and Medieval Hebrew

Aron Dotan	The Formation of the Babylonian Vowel Graphemes	269
Yosef Ofer	The Terms <i>Masora Gedola</i> and <i>Masora Qetanna</i> : From the Masoretic Period to Norzi's <i>Minḥat Shay</i>	279
Joseph Yahalom	Arabic and Hebrew as Poetic Languages within Muslim and Jewish Society: Judah Alḥarizi, between East and West	305

Prayer Language and Linguistic Traditions

Chaim E. Cohen	מָה חֵיִינוּ מָה חֵסְדֵנוּ: A Unique Ashkenazic Reading	325
Michael Ryzhik	From Manuscript to Print Edition: The Development of Vocalization Patterns in the Late-fifteenth and Mid-sixteenth-century Printed Editions of the Italian Prayer Book	333
Shimon Sharvit	Written and Oral Traditions in Levita's <i>Tishbi</i>	359

Modern Hebrew

Reuven Merkin	An Unknown Work by Shalom Ja'akov Abramovitsh (Mendele Mokher Sfarim) from 1883	387
Ilan Eldar	Mendele as the Reviver of Literary Hebrew	395
Yael Reshef	Linguistic Processes in the Field of Action Nouns and the Formation of Modern Hebrew	417

English Summaries		V
-------------------	--	---